

Dr. Hardi Tamás¹

Összefüggések az államhatár, a határtérség és a határon átnyúló mozgások jellemzői között²

1. Bevezető – Borderless World, Borderless Europe?

Napjaink egyik meghatározó társadalmi élménye az uniós belső államhatárok átjárhatóságának növekedése. Ez lényegében a határátlépés fizikai korlátainak felszámolását, a közlekedés szabadságát jelenti. Természetesen nehéz ezt a változást túlértékelnie annak, aki korábban át sem léphette a határt, majd egy más történelmi korban gyakran minősíthetetlen körülmények között várakozott órákat a határátkelők előtt, s megalázó procedúrák után folytathatta útját. Így természetes, hogy a határok részleges, majd teljes nyitását mindig nagy öröm fogadta. Meg kell állapítanunk, hogy a határok egyre szabadabb átjárhatósága a nemzetállami gazdasági, politikai nagyrendszerek összekapcsolódását szolgálja, egyre nagyobb, nemzetállam feletti gazdasági, politikai teret hoz létre, amelyben szabadon áramolhatnak a személyek, a munkaerő, a javak és a tőke. Sajátos a helyzetük ebben a rendszerben a határ menti területeknek. Átrobog-e a fejük felett ez a határokat átlépő áramlat, s mint nemzetállami perifériák vegetálnak tovább, avagy kihasználják-e, kihasználhatják-e az új szituáció adta lehetőségeket, s kinyílik-e számukra is a tér? Tanulmányunk kérdése, hogy a határ menti területek lakossága, gazdasága milyen körülmények között, s milyen mértékben képes használni a másik oldal elérhetőségéből származó lehetőségeket, s létrejöhetnek-e egységes határon átnyúló régiók?

A határok és a határtérségek egyedi természetűek, unikális földrajzi jelenségek. A területi határok kialakulása, változása, karaktere jelentős mértékben függ attól a területegységtől (itt államtól), amit körbevesznek, de ez egy kölcsönkapcsolat, az állam, határ menti terület és az államhatár jellemzői egyaránt hatással vannak egymásra (HARDI 2001). Éppen ezért nem elegendő, ha a határ menti terület és a határ politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális jellemzőit esettanulmányok összehasonlításán keresztül kívánjuk elemezni, hanem a mélyebb mozgatók általánosítására kell törekednünk, elméleti és történelmi kontextusba helyezve azokat.

2. Határ menti térség – határrégió, határtérség – határon átnyúló régió

Mindenekelőtt tisztáznunk kell azokat a jelenségeket, amelyekkel munkánk során foglalkozni kívánunk. A körülhatárolatlan, illetve csak a határ oldaláról lezárt *határ menti terület* bizonyos elvek szerint körülhatárolt részeit illelhetjük az alábbi nevekkel: határ menti térségről, határrégióról, határtérségről, határon átnyúló régióról beszélünk, de meg kell vizsgálni, hogy rendszerezhetők-e ezek a fogalmak a már ismert régió típusok szerint. Ehhez felhasználhatjuk a regionális tudomány régió tipizálását (HORVÁTH 1998; LENGYEL – RECHNITZER 2004; HAGGETT 2006), így statisztikai-tervezési, homogén, valamint funkcionális-csomóponti szemszögből közelítjük meg a határrégió fogalmát.

¹ Dr. Hardi Tamás MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr E-mail: hardit@rkk.hu

² A tanulmány alapjául szolgáló kutatások a 49065 számú „A határ menti városok funkcióinak és vonzáskörzetének átalakulása a határok szerepének megváltozása, ill. az EU bővítés után a Kárpát-medencében” című OTKA program keretei között valósultak meg.

Ha statisztikai-tervezési szempontból közelítünk, akkor az uniós regionális politika fogalomtárát figyelembe véve a határokkal érintkező NUTS 3 területi egységeket soroljuk a *határ menti térségek*, egy-egy államhatár mentén elhelyezkedő csoportjukat pedig a *határrégió* fogalmkörébe³. Az uniós fejlesztési programok ugyanis ezeket a területi egységeket ismerik el, amikor a határ menti fejlesztési programokat előkészítik, és végrehajtják. Ez egy bürokratikus kényszermegoldás, hiszen ez a „régio” olyan terület egységeket fog össze, amelyek különböző – általában adminisztratív – logika szerint jöttek létre, egyetlen közös jellemzőjük van, hogy egy államhatár mentén helyezkednek el.

A földrajzi szemléletű kutatás számára ugyanakkor mindenképpen funkcionális határtérség fogalomra van szükség, hiszen a határon átnyúló reálfolyamatok csak így érthetőek meg. Ez a szemlélet fel is fedezhető a téma irodalmában. A határtérséget, mint egy-jellemzős, homogén régiót határozhatjuk meg. HANSEN (1977, 1983) felfogása értelmében *határtérség* alatt azt a határ menti területet értjük, amelynek életére, gazdasági-társadalmi folyamataira jelentős befolyást gyakorol egy államhatár léte. Ez a meghatározás még egy olyan korban született, amikor az európai határok elválasztó jellegűek voltak, s az államhatárnak mint barriernek a mellette elhelyezkedő területekre gyakorolt hatása emelkedik ki benne, jellemzően negatív felhanggal. KOVÁCS (1990) tanulmányában a határ menti városok vonzáskörzeteinek átalakulásával, a 20. század elején létrehozott határoknak, illetve az új nemzetállami területi fejlődésnek a határ menti városokra és vonzáskörzeteikre gyakorolt hatásával foglalkozott. Ebben az esetben a tanulmány a határ menti városok és más országhoz csatolt környezetük interakcióinak megszakadásával foglalkozik. Már új, dinamikus meghatározás MARTINEZ-é, aki a határtérség különböző típusait a határon átnyúló interakciók számából és mélységéből vezeti le, s megkülönböztet elidegenedett, egymás mellett létező, kölcsönösen együttműködő és integrált határtérségeket (MARTINEZ 1994). Ebből is látható, hogy a határ történelmi szerepe változik, s változnia kell a határtérség kutatás szemléletének is. Ezen alapokat továbbgondolva láthatjuk, hogy egyrészt a történelmi változások alakítják az államok egymáshoz való viszonyát, ezen keresztül az államhatár funkcióit. Másrészt nem szabad megfeledkezni arról, hogy a határ más-más földrajzi adottságokkal rendelkező területeket vág szét. Korábban már említettük, hogy az államhatár jellegzetességei szoros kölcsönkapcsolatban állnak nem csupán a körülhatárolt államok, hanem a határtérségek jellemzőivel is. Így a fent bemutatott funkcionális megközelítés, illetve MARTINEZ egyes kategóriái nem csupán egy időbeli változás egyes állomásai, hanem a határtérségek egyediségét követve *térbeli típusok* is lehetnek (HARDI 2001). Tehát különböző földrajzi adottságú határ menti térségek eltérő eséllyel rendelkeznek arra, hogy összekapcsolódó, határon átnyúló régiót alakítsanak ki.

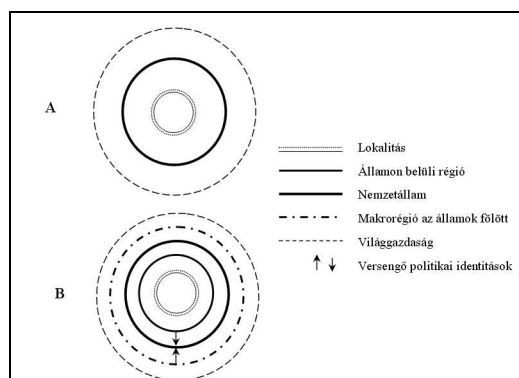
Így elmondhatjuk, hogy a határtérség definíciójának alapja a határon átnyúló interakciók megléte lehet, mint a térséget meghatározó közös tényező. Napjainkban, átjárható határok esetén tehát azt tekinthetjük határtérségnek, amelynek mindennapi életét alapvetően befolyásolják a szomszédos határtérséggel fenntartott interakciók, s ott beszélhetünk *határon átnyúló régióról*, ahol ezek az interakciók egy területileg lehatárolható, intenzív kapcsolati rendszert alakítanak ki. A térbeli határokkal foglalkozó irodalom egyre többször utal a gyakorlati élet azon tényére, hogy a régiók (itt a különböző államokhoz tartozó térségek) közötti éles elhatárolás ma már a múlté, s egyre inkább a rendszerek közötti átmeneti jelleggel bíró övezetek (határtérségek) kialakulását figyelhetjük meg (FLEISCHER 2001; NOVOTNY 2007). Ezek a határtérségek a földrajzi (társadalmi, gazdasági, térszerkezeti) adottságaiknál fogva különböző szélességűek, mélységűek lehetnek a határ különböző oldalain. Ezekben belül jöhetnek létre azok a különleges területi egységek, amelyek *határon átnyúló régió*nak nevezhetők.

³ Itt tehát eleve olyan egységekből kreálunk régiót, amelyek önmaguk is mesterségesen jöttek létre, s ezek aggregálásával született egy új térbeli fogalom.

E definícióval szemben felmerülhet a kritika, hogy mi határozza meg a határtérseget akkor, ha nincsenek, avagy gyengék, esetlegesek az interakciók a másik oldallal? Mivel az átjárható határokat vettük alapul a definícióhoz, úgy erre azt válaszolhatjuk, hogy ebben az esetben – tehát ha fizikailag, s intézményes akadály hiányában kialakulhatnának ezek az interakciók, de mégsem jönnek létre, akkor ez a határ menti terület mint *nemzetállami periféria* vehető számításba, amely földrajzi jellemzőinél fogva elsődlegesen a saját központi térsége felé tart fenn kapcsolatokat. Valószínűleg erre nagyon kevés példát találunk Európában.

3. Az európai integráció szerepe a határtérsegek jövőjében

A határok funkciójának, s nemzetállami szimbolikus jelentőségének átalakulásához két fontos történelmi folyamat vezetett. Egyrészt a hidegháború vége, amikor az elválasztó falak lerombolása pozitív szimbólum értékével bírt (lásd Pán-Európai Piknik, Berliini Fal), ez a jelenség másrésztől egybeesett a kis nemzetállamok gazdasági globalizáció diktálta integrációs kényszerével, amely az államhatárok elválasztó szerepének leépítésével kellett, hogy együtt járjon. Egy államok közötti valódi integrációs folyamat mindenképpen a határok elválasztó szerepének csökkenéséhez, így azok átjárhatóságának növekedéséhez vezet. A nemzetközi integrációs folyamat célja egy nagyobb, hatékonyabb, a világgazdaságban versenyképesebb gazdasági-politikai tér kialakítása, s ebben a térben, az integráció mélységének növekedésével a határok egyre átjárhatóbbá válnak. Ez egy globális méretű gazdasági és politikai kényszer, amelynek hatására a nemzetállamok hajlandóak határaik elválasztó funkcióinak egy részét feláldozni. A nemzetállam szimbolikus értékű határa tehát két irányból is komoly támadást szenvedett el. Az államhatár természetesen megmaradt, csak keletkeztek új térbeli kategóriák is, így relatív jelentősége, szimbólumértéke, az államokat elválasztó szerepe csökkent a társadalom, a gazdaság és a politikum szemében. Létrejött a szupranacionális területi szint (integráció), valamint – ahol eddig ilyen nem volt – a szubnacionális területi szint (régió). KOLOSSOV és O'LOUGHLIN (1998) ezt a változást az alábbi ábrában foglalták össze (1. ábra).

1. ábra. Területek és szintek a világ-rendszerben (Forrás: KOLOSSOV – O'LOUGHLIN, 1998)

Kérdés, hogy ez az integrációs folyamat miként hat a határtérsegek összekapcsolódására, a határon átnyúló régiók kialakulására?

Az integráció eufóriájából kicsit kijózanodva látnunk kell, hogy a gazdaság és a politikum integrációs törekvései ellenére a társadalom identifikációs területi egysége továbbra is a lokális és a nemzetállam maradt, természetesen a kivételektől eltekintve. A 20. században a totalitárius és más társadalmi rendszerek nemzetállam alakító tevékenysége olyan erős volt, hogy az emberek mentális térképét sikeresen átalakította, s a határok átjárhatósága, szimbolikus szerepük csökkenése nem állította vissza még a hajdan egybe tartozó történelmi

régiók esetében sem a határon átnyúló regionális identitástudatot (CHROMÝ – KULDOVÁ – KUČERA 2008; SIWEK 2008).

A nagy európai rendszerek összekapcsolódása, integrációja mellett fontos kérdés, hogy hogyan alakul az Unió belső határainak további sorsa. Ez az integráció belső struktúrájának stratégiai kialakításától függ, amely, véleményünk szerint még nem dőlt el teljes mértékben. Ennek alapvető hatása lehet arra, hogy a határtérségek napi ügyei milyen mértékben kapcsolódhatnak össze. Lényeges kérdés, hogy egy nemzetállamok Európája leszünk-e, amely a) erős külső védőfallal, s jól jelzett (de természetesen átjárható) belső nemzetállami határokkal rendelkezik, s inkább egy konföderációra hasonlít, avagy b) a föderáció irányába elinduló integráció, ahol az államhatároknak egyre kisebb a jelentőségük, de a területi keretek markánsan megmaradnak. Harmadik lehetőség a sokat emlegetett „régión Európája”, amely a nemzetállami szint helyett egyre inkább az integráció és régió szintjét erősítené a KOLOSSOV – O’LOUGHLIN ábrához hasonlóan. A határon átnyúló régiók kialakulásához az első adja a legkevésbé, a harmadik a leginkább támogató integrációs keretet. A jelenlegi geopolitikai helyzet (különösen a keleti bővítések hatása) inkább az első lehetőségnek kedvez.

4. A határon átnyúló mozgások, interakciók

Mint láthattuk, a határtérségek és a határon átnyúló régió kialakulásának alapja a határon átnyúló (tehát a szomszédos határtérséggel fenntartott) mozgások, interakciók megléte. Ebbe a körbe nem csupán az utazások értendők, hanem a kapcsolattartás egyéb dimenziói is, barátságok, ismeretségek, rokonsági kapcsolatok, média fogyasztása. Lényeges viszont, hogy témánk szempontjából elsősorban a rendszeres interakciók, mozgások érdekesek, az esetleges jellegűek nem.

A határok nyitása mindenképpen a mozgások számának és céljainak bővüléséhez vezet. De KRAKOVER (1997) kiemeli, hogy a határ nyitottsága nem mindig hoz kézzelfogható eredményt, főként olyan szituációkban, ahol a két elválasztott ország között nincs lehetőség jelentős kereskedelmi forgalom kialakítására (pl. a gyenge gazdaság miatt). Ezért gyakran rövid távú érdekek (pl. kezdeti gazdasági egységek inkubációja, protekcionizmus) a határnyitás ellen szólnak. ANDERSON és O’DOWD (1999) felhívják a figyelmet arra, hogy a határon átnyúló kapcsolatok aszimmetrikusak, hiszen a határtérségek között is különbségek figyelhetők meg.

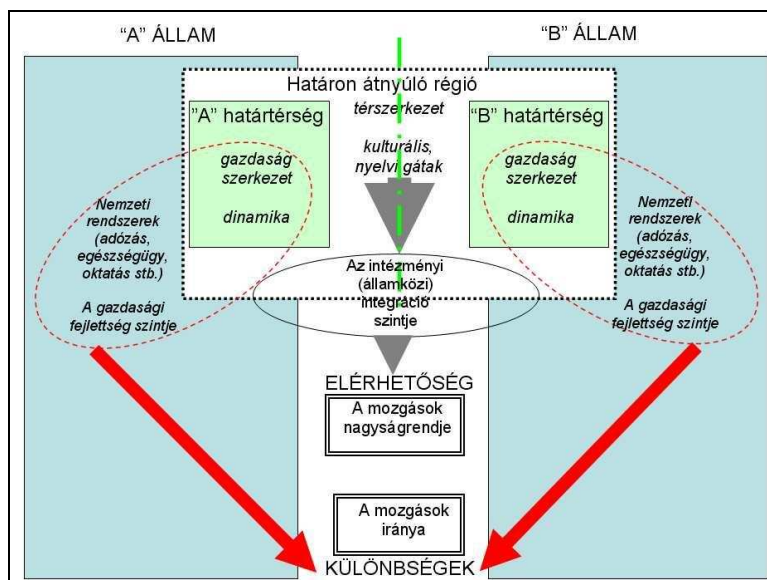
Érdekes tehát megvizsgálunk, hogy melyek azok a földrajzi keretek, társadalmi, politikai, gazdasági tényezők, amelyek ezeket az interakciókat, azok irányát és gyakoriságát, nagyságrendjét alakítják.

Az ember térbeli mozgásait általában valamilyen gazdasági szükségszerűség, haszon motiválja. A gazdasági haszon fogalmába nem csupán a gazdasági tevékenység (vállalkozás, munkavégzés) során elérhető hasznot értjük, hanem pl. azt is, ha az egyén bizonyos funkciókat, szolgáltatásokat (oktatás, egészségügy, közlekedési infrastruktúra, lakhatás) kevesebb utazással vagy alacsonyabb áron, esetleg jobb minőségben, tehát alacsonyabb ráfordítással tud igénybe venni. A határon átnyúló rendszeres mozgások alapja az azokból származó előny.

A határ másik oldala, köszönhetően a nemzetállam térszervező tevékenységének, nem természetes mozgásterünk. Ahhoz, hogy mindennapi tevékenységünk során több-kevesebb rendszerességgel igénybe vegyük, valami olyan előnyhöz kell jutnunk, ami arra késztet, hogy az államhatár létezésével járó akadályokon (határellenőrzés, eltérő társadalmi, kulturális környezet, mentális határ, eltérő valuta stb.) átlépjünk. Tehát az elérhető haszonnak nagyobbak kell lennie, mint a létező gátaknak. Ez általában igaz az országok közötti, nemzetközi migrációra. Ami viszont megkülönbözteti a határtérségek közötti mozgásokat, az

elsősorban az, hogy a különbségekből származó előnyöket hozzáférhetőbbé teszi a térbeli közelség, így azok életvitelszerű kihasználásához elegendőek lokális, térségi léptékű mozgáspályáink.

A mozgások irányát és nagyságrendjét a szomszédos államok és határtérségek jellemzői, azok különbsége, valamint a másik oldal elérhetősége alakítja véleményünk szerint. Ezek mechanizmusát a 2. ábrában foglaltuk össze.

2. ábra. A határon átnyúló mozgások kialakulásának modellje (Forrás: saját szerkesztés)

Két állam közötti mozgás, migráció kialakulásáért alapvetően azok a különbségek felelősek, amelyek a gazdasági-társadalmi fejlettség (ezen keresztül az elérhető jövedelem), s a nemzeti rendszerek (pl. adózási, egészségügyi, oktatási stb. rendszerek) között alakultak ki. Természetesen ez a motiváció jelentkezik a határtérségek közötti mozgások esetében is, sőt itt a szomszédos rendszer térbeli közelsége nagymértékben elősegíti annak elérhetőségét. Pl. a szlovák-magyar adórendszer különbségeiből kifolyólag elsősorban a határ menti magyar városokban élők körében tapasztalható a szlovákiai cégalapítás vagy autóvásárlás, amit az adórendszerek különbsége indokol. Hasonlóképpen a szlovákiai határ menti területekről járnak át elsősorban magyarországi határ menti városok oktatási intézményeibe diákok. Természetesen Magyarország más részeiről is jönnek autót vásárolni, illetve máshol elhelyezkedő oktatási intézményekbe is járnak Szlovákiából magyar nemzetiségű diákok, de a jelenség mérhető nagyságrendűvé, így a mindennapi élet részévé a határtérségben vált, ahol ezek a tevékenységek a napi mozgáspályákon belül megvalósíthatók.

Az államok közötti különbségekből származó vonzerőt jelentősen módosíthatják a határtérségek gazdasági jellemzői, gazdasági struktúrája, fejlődési dinamikája. Hiába vagyunk határosak egy gazdag ország periférikus térségével, nem tudjuk a határtérségben kihasználni pl. az országok közötti jövedelmi különbséget, s a határ mentén élő állampolgár is csak a nagyobb távolságú nemzetközi migrációban vehet részt. Ezt igazolja, hogy vizsgálataink szerint Nyugat-Dunántúl és Burgenland viszonylatában a határon átnyúló napi ingázás összesen 10-12 ezer főt érintett 2004-ben, de a létszám jelentős része a határ északi részén koncentrálódott, s az ingázásban érintett magyarországi határ menti terület is szélesebb volt ezen a szakaszon (HARDI 2005). Szlovákiából Magyarországra 2007 végén mintegy 28-30 ezer munkavállaló ingázott, de kétharmaduk a dunai határ mentén élt és dolgozott (HARDI – LAMPL 2008). A határ mente gazdasági szerkezete akár meg is fordíthatja az államok közötti különbségeket. A német–lengyel határ északi részén, Németország gazdaságilag kevésbé

fejlett területei helyezkednek el, ahol már egyes esetekben a lengyel középosztály jövedelmi szintje magasabb lehet a periférikus német területen élő népesség jelentős részének jövedelménél (SONTHEIMER 2008). Hasonlóan a határtérség gazdasági fejlettségi különbsége motiválja (a térszerkezeti és urbanizációs okok mellett) a határon átnyúló szuburbanizációt is a térségünkben. Pozsony lakóinak kiköltözése az osztrák és magyar határvidékre annak köszönhető első sorban, hogy Ausztria és Magyarország periférikus térségei érintkeznek Szlovákia dinamikus gazdaságú központjával. Bár az ingatlanárak általában magasabbak Ausztriában, sőt Magyarországon is, mint Szlovákiában, de ez a helyzet megfordul a határtérségben, s itt a magyar oldali ingatlanárak lényegesen alacsonyabbak, mint a pozsonyiak. Hasonló helyzet alakult ki Szczezin és Kelet-Németország között is. Tehát mindenképpen vizsgálni kell a határtérségek adott országban elfoglalt pozícióját (centrum vagy periféria), s egymáshoz képest számított gazdasági fejlettségét és a fejlődés dinamikáját. Folytathatnánk a különbségek sorát és az ebből származó példákat. Megállapíthatjuk, hogy a szomszédos államok és határtérségek társadalmi-gazdasági különbségei befolyásolják azt, hogy milyen társadalmi csoportok, milyen célból szánják rá magukat a határ másik oldalának felkeresésére, használatára.

Azt, hogy ez mekkora tömegben jön létre, tehát a mozgások, interakciók száma hogyan alakul, az *elérhetőség* szabályozza. Vagyis mekkora akadályt támaszt a határ. Ennek több összetevője van. Fontos a térszerkezet. Ha a határ közvetlen közelében helyezkedik el város, nyilván nagyobb vonzerővel bír a határ másik oldalára, mintha csak attól távolabb, rosszabb közlekedési viszonyok között találunk városi települést. A határ átjárhatóságát a közlekedési hálózat is befolyásolja. Az osztrák-magyar határ északi részén megvalósult kiváló infrastruktúra és sűrű tömegközlekedés is hozzájárult ahhoz, hogy a határon átnyúló ingázás nagyobb része itt található, mint a rossz közlekedési helyzetben lévő déli szakaszon.

Az elérhetőség fogalmába sorolhatjuk a nyelvi, kulturális, mentális barrierék meglétét, illetve erősségét. Nem véletlen, hogy a határon ingázók körében végzett felméréseink szerint a magyar-osztrák viszonylatban ingázók számára a legnagyobb problémát a nyelvi, kulturális nehézségek okozták, míg ezek a problémák – értelemszerűen – a szlovák-magyar ingázók között nem kerültek jelentős mértékben elő, hiszen itt az államhatár nem jelent nyelvi és kulturális elkülönülést is. A határ mentén elhelyezkedő kisebbségek általában hozzájárulnak a széles értelemben vett elérhetőség növekedéséhez, a nyelvi akadályok csökkentéséhez (KOCSIS – WAST-WALTER 1992). A másik országban végzett munkával járó mentális elkülönülés, megkülönböztetés is inkább a magyar-osztrák esetben (NÁRAI 1999), mint a szlovák-magyar esetben került elő problémaként.

Az intézményi integráció szintén a barrierék lebontását szolgálja. Az előző fejezetben bemutattuk, hogy az uniós törekvések lehetővé tették a határok szabad átlépését, a különböző rendelkezések pedig a másik állam területén való munkavállalást, ingatlanszerzést, tanulást stb. Mindezek együtt új lehetőségeket nyitottak meg a határtérségek életében, hiszen az interakciók, mozgások számában és tematikájában gyors bővülést hoztak. Az intézményi integráció másik vetülete ugyanakkor a nemzeti rendszerek (oktatás, egészségügy stb.), amelyek csak lassan közelednek egymáshoz, s különbségeiket az uniós integráció ellenére is megőrzik. Ezek akadályozhatják a határtérségek közötti mozgásokat. Ezek integrációja alatt azt értjük, hogy a rendszerek átjárhatóvá válnak, tehát viszonylag egyszerűen használhatjuk a másik ország intézményeit, infrastruktúráját. Így pl. magyarországi kórház szerződést köthet szlovákiai betegbiztosítóval, hogy a határ mentén élő szlovákiai biztosított ott kezeltesse magát. Ugyanez fordítva még nem lehetséges. Ugyanakkor a sürgős esetek gyors kezelése sem megoldott, mivel a mentőszolgálat nem viheti a beteget a közeli, szomszédos ország kórházába. Ezek csak egyszerű példák, de lehetne folytatni a telefonáláson keresztül az oktatási rendszerig azokat a tényezőket, amelyek átjárhatóságának szintje befolyásolja a lehetséges mozgások mennyiségét.

5. Konklúziók

Az ember rendszeres térbeli mozgásai, közlekedése, kapcsolattartása alapvető jelentőségű a területi szerkezetek, régiók kialakításánál. Különösen így van ez a határtérségek, határon átnyúló régiók esetében is. Tanulmányunkban ezért szükségesnek tartottuk, hogy tisztázzuk azokat a térbeli egységekre vonatkozó fogalmakat, amelyeken belül vizsgálatainkat érdemes végezni.

Számunkra úgy tűnik, hogy a nemzetállami fejlődés több évtizedes, évszázados térszerkezet alakító hatása végérvényesen – legalábbis belátható időhorizonton belül – rányomta a bélyegét a határtérségek életére. A nemzetállami téren belül kialakult mozgáspályák csak lassan, s megfelelő körülmények között alakulnak át. Még kedvező körülmények között is a határ másik oldala a lakosságnak csak egy kis része számára jelenthet valódi mozgásteret a mindennapi életben. Az uniós és a nemzetállami szint integrációs törekvései véleményünk szerint csak részben, s speciális esetekben segítik elő a határon átnyúló régiók létrejöttét, inkább az átmeneti zónák, határtérségek kialakulására kell számítani. Ezeknek további fejlődése és a lehetőségek kihasználása mellett ügyelni kell arra is, hogy az általuk nyújtott lehetőségek az eltérő földrajzi környezetben eltérő mértékben válhatnak a határ mentén élő lakosság hasznára.

Irodalom

- ANDERSON, J. – O'DOWD, L. (1999) Border, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meanings, Changing Significance. *Regional Studies*, Vol. 33.7, pp. 593–604.
- CHROMÝ, P. – KULDOVÁ, S. – KUČERA, Z. (2008) Regional identity, contemporary and historical regions and the issue of relict borders – the case of Czechia. Paper presented at the 11th International 'Lodz' Conference on Political Geography "Historical Regions Divided by the Borders", September 17–19, 2008, Swinoujscie, Poland.
- FLEISCHER T. (2001) Régiók, határok, hálózatok. *Tér és Társadalom*, 3–4. pp. 55–67.
- HAGGETT, P. (2006) *Geográfia – globális szintézis*. Typotex, Budapest.
- HANSEN, N. (1977) Border Regions: a Critique of Spatial Theory and a European case study. *Annals of Regional Science*. 15. pp. 255–270.
- HANSEN, N. (1983) International Cooperation in Border Regions: an Overview and Research Agenda. *International Regional Science Review*. 8. pp. 456–477.
- HARDI T. (2001) Az egységes határrégiók kialakulásának feltételei – lehetséges határrégiók a Kárpát-medencében. Doktori értekezés. PTE KTK „Regionális politika és gazdaságtan” PhD. program.
- HARDI T. (2005) Határon átnyúló ingázás, munkavállalás az osztrák-magyar határtérségben. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 65–81.
- HARDI T. – LAMPL ZS. (2008) Határon átnyúló ingázás a szlovák-magyar határtérségben. *Tér és Társadalom*. 3. pp. 109–126.
- HORVÁTH GY. (1998b) Európai regionális politika. *Dialóg Campus*, Budapest–Pécs.
- KOCSIS K. – WAST-WALTER, D. (1992) A nyugat-pannon határvidéken élő magyar és osztrák nemzeti kisebbségek térbeli aktivitása. Forray R. K. – Pribersky, A. szerk. *A határmenti együttműködés és az oktatás*. Oktatókutatató Intézet, Budapest, pp. 132–134.
- KOLOSSOV, V. – O'LOUGHLIN, J. (1998) New borders for new World Orders: territorialities at the fin-de-siecle. *GeoJournal*, 44. pp. 259–273.
- KOVÁCS Z. (1990) A határ menti területek központi hálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. *Földrajzi Közlemények*, 1–2. pp. 3–16.
- KRAKOVER, SH. (1997) Boundary Openness Model Applied to Israel, Egypt and Gaza strip Tri-border Area. Paper presented at the European Regional Science Association Summer Institute, Are.
- LENGYEL I.–RECHNITZER J. (2006) *Regionális gazdaságtan*. *Dialóg Campus*, Budapest–Pécs.
- MARTINEZ, O. J. (1994) *The Dynamics of Border Interaction: New Approaches to Border Analysis*. Schofield, C.H. ed. *Global Boundaries (World Boundaries Series 1)*. Routledge, London–New York, pp. 1–15.
- NÁRAI M. (1999) A határ mente mint életter – A határmentiség jelentősége az emberek életében. Rechnitzer–Nárai szerk. *Elvált és összeköt – a határ*. MTA RKK, Győr–Pécs. pp. 129–158.

- NOVOTNY G. (2007) Határon átnyúló regionális hálózatok Európában. Buday-Sántha A. – Lux G. szerk. Évkönyv 2006. PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, pp. 385–408.
- SIWEK, T. (2008) Teschen Silesia: 90 years after dividing. Paper presented at the 11th International ‘Lodz’ Conference on Political Geography “Historical Regions Divided by the Borders”, September 17–19, 2008, Swinoujscie, Poland.
- SONTHEIMER, M. (2008) Polish Commuters Revive A Sleepy German Town. Spiegel Online, <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,538152,00.html; 02/27/2008>.